

Twee eeuwen van Torre

door

Dr. M. CORDEMANS

In het jaar 1957 was het driehonderd jaar geleden dat te Antwerpen de *editio princeps* verscheen van een schoolboek dat, in de loop van de jaren aangevuld, verbeterd en vertaald, gedurende volle twee eeuwen met onverminderde bijval zou worden gebruikt in de colleges van de sociëteit Jesu alsmede in vele onderwijsinstellingen van binnen en buitenland. Dit feit en meteen de inhoud van het werk leken ons merkwaardig genoeg om de publicatie ervan, na drie eeuwen, te gedenken.

De steller van het boek, het enige dat hij tijdens zijn lange loopbaan als leraar heeft geschreven, zag het levenslicht te Aalst, waar de herinnering aan zijn leven en werk zo weinig sporen naliet, dat F.J. De Smet zijn naam wel opnam in de lijst « *Des hommes célèbres nés à Alost* »¹, maar Pater Antonius van Torre verkeerdelijk deed geboren worden in het jaar 1600 en, na de vermelding van de titel van zijn boek, slechts een paar regels aan de auteur ervan heeft gewijd. Deze vergissing werd overgenomen door F. de Potter en J. Broeckaert² die eveneens het jaar 1600 als geboortejaar opgaven.

In tegenstelling met al de bescheiden van de Orde en met de titelbladzijden van al de uitgaven van pater van Torre's boek, gewagen deze laatste auteurs van Antoon van *der* Torre, waar zij de geboorte, en van Antoon van *den* Torre, waar zij diens overlijden vermelden. Deze dubbele grafie laat zich verklaren wanneer we het Aalsters doopregister uit het jaar 1615 raadplegen en daar, in een weinig leesbaar schrift, in dato 11 september van dat jaar, opgetekend vinden dat « *eadem die baptizatus est Anthonis filius Joannis van den Torre et Barbara susceptus ab Anthonio Urbanus(?) et Martina Coppens* »³.

Nu zou men evenzeer van *der* Torre kunnen lezen en dit verklaart misschien de Potter's interpretatie. Steunende op de levenslange ervaring van Dr. Jan Lindemans, menen we dat de naam als van *den* Torre en niet van *der* Torre moet worden gelezen. Hoe

(1) F.J. De Smet, *Description de la ville et du comté d'Alost*, Aalst, 1852, blz. 71.

(2) F. De Potter en J. Broeckaert, *Geschiedenis der stad Aalst*, Gent, 1876, IV, blz. 337.

(3) Doopregister van het jaar 1615, f. 175.

die naam in de overlijdensakte werd vermeld, konden we niet achterhalen, daar de bevoegde ambtenaar te Kortrijk dit stuk niet heeft kunnen vinden. Waarom ten slotte voortaan enkel van Torre zal worden geschreven, bleef ons een raadsel.

Sommervogel vermeldt dat A. van Torre geboren werd te Aalst op 8 september 1615 en, na op 5 december 1632 in de Orde te zijn opgenomen, gedurende 13 jaren onderwijs verstrekte in de fraaie letteren, terwijl hij meteen 32 jaar lang optrad als prefect. Hij overleed te Kortrijk, waar hij enkele jaren vertoefde, op 8 maart 1679⁴.

Deze gegevens komen overeen met wat over zijn levensbijzonderheden door pater Cornelius Adriaenssens⁵ wordt gezegd in het *Elogium Patris Antonii van Torre, Contraci defuncti 8 mart. 1679*. Daar wordt medegedeeld dat « *illum a partu virginis 1615 Alosti mundo dederat septenni 8a, 5 decembris societati nostrae annus 1632* ». Het doodbericht, dat door pater Joannes de Briey werd ondertekend, bevestigt dat pater Antonius van Torre « *omnibus receptis sacramentis... morbi duodecimo, hora antemeridie decima* », op 8 maart 1679 overleed⁷.

In een oud register, dat op het college der paters Jezuïeten te Aalst⁸ als een hunner kostbaarste bezittingen wordt bewaard, en waarin, op mooi vergeeld papier onder perkamenten band, vanaf het jaar 1626 tot het jaar 1632, de namen hunner leerlingen geschreven staan, vinden we Adrianus van Torre voor het eerst vermeld als leerling *in figuris* (de zesde latijnse) in november van het jaar 1626⁹. Hij was toen tien jaar oud. Voortaan staat zijn naam meermalen aan het hoofd van de lijst, soms op de tweede, de derde, eenmaal op de zesde plaats, maar in juni van 1628 wordt hij weer als eerste *in grammaticis* (de vierde latijnse) vermeld. In hetzelfde jaar wordt hij onder de *senatores*, het jaar daarop, in 1629, als een van de twee *consules* en *imperatores* opgetekend en staat hij met *duplici palma primus* en *triplici palma primus in classe hu-*

(4) C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Brussel, 1898, Bibliographie*, VIII, kol. 105-107.

(5) Pater Cornelius Adriaenssens was geboortig van Leeuwen in Gelderland. Hij overleed als rector te Gent op 16 februari 1692. Zie: Poncelet, *Nécrologe*, blz. 119.

(6) Rijksarchief, *Archives jésuitiques Flandro-Belgica*, n. 1479.

(7) *Ibid.*, n. 1005. — Zie over pater van Torre's *Necrologium*: Poncelet, blz. CLXI, die verwijst naar Kon. Bib., hs. 6486, f° 573.

(8) Over het college te Aalst, gesticht in 1619, zie: U. D'Hoye, *Geschiedenis van het College van Aalst in Jong en Oud*, 1959, blz. 26 en vgg. — Het register werd ons welwillend ter hand gesteld door pater Dr. M. Schurmans, waarvoor we hem gaarne dank zeggen.

(9) Zie over de benaming van de klassen in de colleges der paters Jezuïeten: A. Poncelet, *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les anciens Pays-Bas*, Brussel, 1927, II, blz. 39. — Wat de eretitels als *senatores, consules, imperatores*, enz. betreft, raadplege men dezelfde auteur blz. 63.

manitatis (poësis) gerangschikt. In juli 1630 is hij eerste in *classe humanitatis*, in april 1631 verovert hij de *palma primi in classe rhetorices* en in augustus is hij *imperator* als eerste. Meteen verkrijgt hij de eerste plaats in *classe eloquentiae*. In december van het jaar 1631 promoveert hij van *imperator* tot *dictator* en in februari van 1632 tot *dictator perpetuus*. Met deze titel, die in de maand april wordt bevestigd, zal hij het college verlaten.

Uit het *Elogium* leren we verder dat hij, na zijn seminariejaren te Mechelen, twee jaren filosofie en een jaar wiskunde studeerde en de zeven jaren humaniorastudiën die hij als leek had gedaan, ineen jaar tijds herhaalde. Daarna ging hij gedurende vier jaren scholastieke theologie studeren te Leuven. Op 1 april 1645 werd hij aldaar tot priester gewijd en « *peracto probationis anno 30, professis votarum quattuor, anno 1649 29 junii annumeratus est* ». Zijn derde jaar had hij in het college te Lier overgebracht. Hij zal voortaan heel zijn leven, zo te Brussel als te Kortrijk aan het onderwijs van de jeugd in de colleges der Orde wijden. Dit belette hem niet meermalen op te treden als predikant en zich toe te leggen op de organisatie van een *sodalitas*, waar de gelegenheid hem werd geboden. In het jaar 1661 werd hij door een smartelijke ontsteking in het aangezicht aangetast, die een *facies deformata* naliet. Zijn godsvrucht en zijn heilig leven wonnen hem in de stad Kortrijk en daarbuiten zulk een hoog aanzien dat, toen hij op sterven lag, de bisschop van Doornik hem kwam bezoeken. Wanneer zijn ordebroeders, na zijn afsterven, de doodklok begonnen te luiden, zo lezen we in het *Elogium*, « *commota est universa civitas* » en kwam het volk naar de residentie toegestroomd om het stoffelijk overschot te groeten van hem, die zijn leven « *ad annos omnino quatuordecim, Cortraci paucis, Bruxelle reliquis politiores iuventuti litteras tradidit* » en gedurende deze tijdspanne « *gymnasii prefecturam ad annos viginti duos prudentes strenueque gessit* ».

Zoals bekend, legden de Jezuieten zich vanaf de XVIe eeuw vooral toe op het onderwijs van de jeugd in vele colleges, die bijzonder talrijk waren in de *provincia flandro-belgica* van de Orde. In tegenstelling met latere tijden, waren deze colleges geen internaten. De leerlingen woonden thuis, waren in de kost bij plaatselijke ingezetenen of verbleven in kostgangerstehuizen waarvan het bestuur voor een deel door de schooloverheid werd verkozen. In de XVIIe en de XVIIIe eeuw bestond er slechts één Jezuiëten-

internaat, en wel voor de kinderen uit zeer begoeden huize, te Antwerpen, waar ook vreemdelingen de lessen volgden ¹⁰.

In principe was het onderwijs kosteloos, werd door een gering aantal « meesters » gegeven en betrof enkel de humaniora, met uitsluiting van het lager onderricht. De studie van de klassieke talen met het Latijn vooraan, was hoofdzaak. De *lingua vernacula* of *vulgaris* werd aanvankelijk niet ex professo onderwezen; aardrijkskunde en geschiedenis stonden in gering aanzien; mathesis werd uitgesloten en voorbehouden aan het hoger onderwijs.

Het Latijn werd bestudeerd als een levende taal. De *alumni* leerden deze taal spreken, schrijven en smaken. Ze was het symbool van cultuur. De leerlingen moesten ze spreken op school, bij het spel, op straat. De *magistri* onderhielden nauwe voeling met de *alumni* die door hen werden voorbereid tot hun universitaire studiën en de uitoefening van een vrij beroep.

De lessen werden gegeven in aangename lokalen, waar de hygiënische verzorging gelijke tred hield met de programma's die, in strijd met de gewoonten van de tijd, b.v. ook lichaamsoefeningen voorzagen. Godsdienst, Latijn en Zeden vormden de grondslag van een onderricht dat de christelijke humanitas opstelde tegen de opvattingen van de Renaissance. « *Les Jésuites réunirent l'éducation et l'instruction, l'élément antique et l'élément chrétien* » ¹¹.

De *virtu* van de Renaissance, die het verdwijnen van elk gevoelsaccent in een zuiver intellectuele, zuiver calculatief-begrepen wereld vooropstelde; die voor de zuivere intellectualiteit van nature geen morele remmingen aanvaardde; die bij de *studia humanitatis* de *sapientia* en de *eloquentia* coordineerde en beide waarden op gelijk niveau plaatste, had zodoende de formalistische strekking van het nieuwe cultuurideaal benadrukt. Met de nieuwe, nuchter-rationele houding van de in klassieke studiën geschoolde, kritisch wetenschappelijke geest werd opgetreden tegen de oude nobilitas van bloed en geest van een traditionele adel en een dogmatische kerk. Door de nieuwe ideologie werd aan de oude *nobilitas* de *virtus* ontzegd, om aan de nieuwe *virtus* de *nobilitas* te kunnen geven in een strijd tot verovering van de geestelijke hegemonie, die tot dusver door adel en clerus werd uitgeoefend ¹².

(10) Toen de Jezuïeten enige onbemiddelde studenten tot dit college toegang verleenden en sommige welgestelde alumni geld hadden opgebracht om in het onderhoud dezer leerlingen te voorzien, waren er enige andere die het college verlieten *propter pauperum sordes*. Zie: Poncelet, *Histoire*, blz. 28.

(11) Zie: A. Poncelet, *Nécrologe des Jésuites de la province Flandro-Belge*, Wetteren, blz. LIV-LXIII. — J.B. Herman, *La pédagogie des Jésuites au XVIIe siècle*, Leuven, 1914, blz. 46, 203, 206 en vgg.

(12) Prof. Dr. A. von Martin, *Sociologie van de Renaissance*, vert. K. Blom, Utrecht, Aula, z.j., blz. 57 en vgg.

Om de jeugd tegen deze rationalistische strekkingen te behoeden en ze te doen opbloeien in een geest van christelijke vernieuwing op grondslag van de oude, maar aangepaste humanistische waarden naar de geest van de tijd, stelden de Jezuïeten tegen de *virtu* van de Renaissance, een hooggestemd opstreven naar de *vita* d.i. « *la valeur morale qui se développe par la vertu* »; en de *oratio* « *synonyme de culture intellectuelle, qui est le fruit de l'éloquencia* »¹³. Hoezeer de welbespraaktheid in het Latijn ook in ere stond, ging het er niet om het aanleren van een *vana eloquentia*. Ook de *copiarerum* werd verzorgd. Door een samenvoeging van beide, wilde men *exercitare ingenium* en de grondslagen leggen van een wezenlijke humanitas.

Nergens kan men van dat alles een betere illustratie vinden, dan in het enige boek dat door Antoon van Torre werd uitgegeven en dat, als bron van op het dagelijks leven afgestemde gegevens, enig mag heten in zijn soort. In zijn geschiedenis van de Jezuïetenorde in onze gewesten vermeldt Alfred Poncelet dit werk onder de voornaamste bronnen voor de studie van de paedagogische doelstellingen van de Orde en verwijst herhaaldelijk naar de inhoud van de *Dialogi Familiares*¹⁴. « *Ce n'est ni un règlement, ni une biographie* », zegt hij, « *et pourtant la vie du collègue et du collègien s'y reflète avec vérité... On devine quelle mine s'ouvre là pour l'historien : car les maîtres et les élèves y parlent abondamment des études, des habitudes disciplinaires, des jeux, des défauts et des qualités du bon et du mauvais étudiant* »¹⁵.

Het handboek van pater van Torre beleefde een uitzonderlijk groot getal uitgaven en bleef gedurende tweehonderd jaren — een aanzienlijke tijdspanne — in gebruik. De *editio princeps* verscheen Te Antwerpen met als titel: ANTONII / VAN / TORRE / E SOCIETATE / IESV / DIALOGI / FAMILIARES / LITTERARVM TIRONIBVS / In Pietatis, scholae, ludorum exercitatio- / nibus vtiles, & necessarij. / Vierkant vignet met, in het hart, een ovaal, dat het monogram IHS, getopt met een kruis en door een vlamme stralenkrans omgeven, draagt. / ANTVERPIAE, / Apud Viduam & Haeredes IOANNIS CNOBBARI. / M.DC.LVII. / *Cum Gratia & Priuilegio*.

(13) Herman, *op. cit.*, blz. 206.

(14) Poncelet steunt voor de door hem aangehalde citaten, naar hij verklaart, op de uitgave van 1747 met nederlandse tekst, teruggaande op de eerste uitgave van 1675. Dit zal wel een drukfeil zijn voor 1657. — Zie: *Histoire*, II, blz. 3, noot 1.

(15) Poncelet, *Histoire*, II, blz. 16-17.

De tekst beslaat 16+220+12 bladzijden en vult een handboekje van bescheiden formaat (10 x 15 cm.) De auteur draagt zijn werk op aan de Heilige Engelen en laat het voorafgaan door twee inleidingen, de eerste *ad religiosos et litteratos grammaticae professores*, de tweede *ad illustres, nobiles, ingenvos adolescentes convictus Societatis Iesu Antverpiae*.

Benevens de Latijnse tekst der Dialogen, verschijnt ook een versie in het Nederlands. Beide teksten staan in twee kolommen, tegenover elkaar met de Latijnse tekst links vooraan, zodat de Nederlandse tekst er uitziet als een vertaling. De Latijnse tekst werd uit een romeins, de nederlandse tekst uit een groter en gotisch lettertype gezet, met als gevolg dat de Nederlandse paragrafen steeds iets langer uitvallen.

Met een *Orthographiae Ratio*, een *Ratio interpungendi* en de regelen *De recta syllabarum divisione* wordt het boekje afgesloten.

De *Facultas* wordt verleend, uit naam van Generaal Gosviro Nickel, door de Provinciaal der *Provincia Flandro-Belgica*, Joannes Renterghem. Ze is gedagtekend: Brugge, 12 oktober 1657. De *Approbatio*, die we verder bespreken, werd gegeven door de antwerpse aartsdeken Kan. T. Voochts.

Opvallend is het gemis aan overeenstemming der paginering, opgegeven in de inhoudstafel, met de werkelijke paginering der hoofdstukken. Nog opvallender is het feit dat we in de twaalfde dialoog van het eerste deel, waar de leerling nieuwjaarswensen leert formuleren, eerste : dat « wij beginnen het jaer duysent sechshondert-acht-en-vyftich », wanneer de titelpagina 1657 als jaartal der uitgave vermeldt. Hooft de eerste katern met het voorwerk misschien tot de *editio princeps* en het vervolg tot een heruitgave? Ten slotte meende Sommervogel in de titel van het werk met een *sic* de aandacht te moeten vestigen op een vermeende drukfeil, waar hij leest : *Apud Viduam et Haeredes Ioannes (sic) Cnobbari*. In het door ons gebruikte, keurig in perkament gebonden exemplaar (Kon. Bib. nr. VI, 5262, A) komt deze feil, zoals uit de reproductie van de titelpagina moge blijken, alvast niet voor.

Naar Sommervogel in zijn bibliografie mededeelt verscheen het jaar daarop (1658) een nieuwe druk, met dezelfde titel, *apud Martinum Verdussen*, die ook nog in 1666 een heruitgave, telkens in octavo, bezorgde. Wij hebben deze herdrukken niet gezien.

Vier jaren nadien vermeldt Sommervogel andermaal een enigszins uitgebreide uitgave onder de titel : *Antonii van Torre e Societate Iesu... tyronibus... necessarii. Vna cum orthographiae, interpungendi, et dividendi recta ratione. Editio novissima. Antverpiae, Apud Michaelem Knobbaert*, in een octavo van 225 blz. Dezelfde drukker zorgt voor een nieuwe druk in 1670.

ANTONII
VAN TORRE
E SOCIETATE
IESV
DIALOGI
FAMILIARES

LITTERARVM TIRONIBVS
In Pietatis, scholæ, ludorum exercitatio-
nibus vtilis, & necessarij.

ANTVERPIÆ,
Apud Viduam & Hæredes IOANNIS CNOBBARI.
M. DC. LVII.
Cum Gratia & Privilegio.

Konden we de twee reeds door Sommervogel vermelde en door Verdussen verzorgde uitgaven niet inzien, dan was het ons wel mogelijk een latere uitgave, door deze drukker geleverd, te onderzoeken. De titel ervan luidt : ANTONII/VAN TORRE/ E SOCIETATE JESU/DIALOGI/FAMILIARES/LITTERARUM TYRONIBUS/ In pietatis, Scholae ludorum exercitationibus utiles;/ & necessarii./ *Una cum orthographiae,/ Interpungendi, & dividendi recta ratione./* Editio novissima/ Vierkant vignet met het monogram IHS in het hart, getopt met een kruis, omgeven door stralenbundels en een engelenkop in iedere hoek/ Antverpiae,/ Apud Martinum Verdussen, in foro/ Calceorum sub signo Aviarum/ cum Gratia & Privilegio¹⁶.

Deze druk draagt geen jaartal. De *Approbatio* is deze van de eerste uitgave en werd op 22 oktober 1657 door de antwerpse censor, Kan. T. Vooghts, verleend. De *Summa Privilegii*, gegeven te Brussel en door de Waha ondertekend, is niet gedagtekend. Ze verbiedt aan eender wie het boek *infra novem annos proximos* tegen de wil van Verdussen te herdrukken.

Deze uitgave in 12, telt 16+225+16 blz. en bestaat uit drie delen. Het eerste telt twintig, het tweede vijftien en het derde tien samenspraken. Nu had Alfred Poncelet menen op te merken dat, in de opeenvolgende herdrukken, het jaartal steeds werd veranderd in de samenspraak die over de nieuwjaarsgroeten handelt, zodat we daar steeds een aanwijzing in verband met het jaar van publicatie zouden kunnen vinden.

In de twaalfde dialoog van het eerste deel wenst de leerling inderdaad zijn meester zalig Nieuwjaar met de woorden : « Wij beginnen het jaer duysent ses hondert vijf-en-seventigh naer de geboorte ons Saelighmaeckers ». Hieruit mogen we besluiten dat deze druk niet vóór 1675 werd uitgegeven en wellicht in dat jaar verscheen, zodat we die, na de uitgaven bij Knobbaert moeten rangschikken. Deze vermelding volstaat echter niet om de druk met volstrekte zekerheid te dateren, want in de uitgave die in 1697 bij Gaspar van Gaesbeeck verscheen, staat de nieuwjaarswens nog steeds in het teken van 1675, zodat de door Poncelet vermeende gewoonte niet altijd werd nageleefd.

Andermaal zeventien jaar later, komt een *editio novissima* van de pers *Apud Gasparem van Gaesbeeck in platea vulgo de Cammerstraet sub signo Scuti Arthesiae* te Antwerpen. De *Summa Privilegii* is gedagtekend 11 maart 1697. Het formaat is iets kleiner

(16) Stadsbibliotheek Antwerpen, nr F. 51575. Deze verwierf het exemplaar in 1924 op de veiling Tavernier. In 1772 hoorde het exemplaar, luidens een vermelding op het schutblad, toe aan Petrus Milis « ex Langdorp en wonende in het persoons-collegie tot Diest ».

dan dit van de uitgave die bij Verdussen van de pers kwam. De schikking der Latijnse en Nederlandse teksten en de verkozen lettersoorten komen overeen: het Latijn in een romeins lettertype het Nederlands in een gotisch lettertype. De omvang, 16+216+16 blz., en de indeling zijn nagenoeg identiek¹⁷.

Sommervogel vermeldt verder een herdruk van deze uitgave in een klein octavo van 243 blz., *Typis Joannis Pauli Robyns*, uit het jaar 1712.

In 1740 wordt het handboek verrijkt met een tekst in de Franse taal en, onder de titel als voorheen, uitgegeven *Apud Viduam Henrici Thieullier* te Antwerpen in een octavo van 24+184blz. Deze drukkerij bezorgt tien jaren later, in 1750, een herdruk met vermelding: *Ac prostat Trajecti ad Mosam, apud Jacobum Lekens, Bibliopolam. Cum Facultate Superiorum.*

De drie teksten, de Nederlandse, de Latijnse en de Franse, worden over drie kolommen naast elkaar gerangschikt. Het Latijn staat niet langer vooraan, zoals in de vorige Latijns-Nederlandse uitgaven, maar in het midden. De Nederlandse tekst komt links en de Franse rechts te staan. De Nederlandse en de Franse teksten worden in cursief en de Latijnse tekst in romein gezet. Tekstschikking en druk zijn bijzonder goed verzorgd. Het privilege is gedagtekend 5 oktober 1735 en werd verleend aan pater Joannes Baptista du Sollier «ende syne geassocieerde in het schrijven van de *Acta Sanctorum*» om «te mogen doen drukken de School-boecken van de Schoolen der Societeyt Jesu». Bij besluit van 12 augustus 1711, getekend Loyens, werd verklaard dat de Dialogen van P. Antonius van Torre onder deze schoolboeken moesten gerekend worden.

Hier weze nog terloops vermeld dat de nieuwjaarswens van de leerling aan de meester in deze uitgave van 1750 gewag maakt van het jaar 1712. Dit gegeven werd, eens te meer, niet gewijzigd¹⁸.

Dertien jaar later werd deze uitgave te Antwerpen, in 1763, herdrukt *apud Joannem Vander Plassche Cum Facultate Superiorum, et Privilegio Regio.* De drie teksten worden andermaal over drie kolommen naast elkaar geschikt en vullen een octavo van 12+183 blz. De goedkeuring is steeds deze van 22 oktober 1657 en het privilege van Vander Plassche draagt als datum 20 mei 1763.

(17) Stadsbibliotheek Antwerpen, nr D. 62987. Het exemplaar werd in 1930 aangekocht en vertoont ettelijke sporen van studentikoze tekenlust.

(18) Stadsbibliotheek Antwerpen, nr D. 83443. Het exemplaar, verkregen in 1936, is bijzonder fris en kostte oorspronkelijk, in fraaie lederen band, luidens de vermelding op het schutblad, zeventien en een halve stuiver.

In 1675 volgt een *Editio Novissima, Auctior et emendatior, Gallico idiomate plane novo, accuratiore, et ad Latinum accommodatior, illustrata* te Antwerpen *apud Joannem Baptistam Josephum Henry* in en octavo van 238 blz.

Nadien noteerde Sommervogel nog talrijke uitgaven te Douai, Luik en Antwerpen. In 1737 komt nog een uitgave van de pers *jam saepius in locis Belgii variis vario sermone Latino, Belgico, Gallico editis. Nunc denuo Germanice editi, atque in usum Scholarum, et puri sermonis cultorum recusati ab aliquo ejusdem Societatis*. Deze uitgave is reeds een *editio tertia*, ze heet *emendatior et correctior* en werd gedrukt te *Coloniae Agrippinae, apud Joannem Engelbert, et Haeredes Odendall* in een octavo van 228 blz. Het privilege dagteekent van 1730.

Deze editie werd *auctior et emendatior, Gallico et Germanico idiomate plane novo, accuratiore...* te Luxemburg *apud J.B. Kleber, Imperialis et regiae Majestatis typographum bibliopolamque*, in het jaar 1756 als een 12° uitgegeven.

Zelfs nog in 1859 werden dertien Dialogen door Pater M. Lannusse opgenoemen in zijn *Guide de la conversation latine*, dat is meer dan twee honderd jaren na de publicatie van de *editio princeps*.

Meerdere opgaven, door Sommervogel verstrekt, leken niet altijd volstrekt betrouwbaar en dienen hier en daar te worden herzien.

Voor de bespreking van het handboek hebben we gebruik gemaakt van de uitgave waarin de drie teksten, in het Nederlands, het Latijn en het Frans, over drie kolommen, naast elkaar staan afgedrukt en die in 1763 bij P.J. Vander Plassche te Antwerpen verscheen.

De volledige titel luidde: R.P. ANTONII VAN TORRE/ E SOCIETATE JESU/ DIALOGI/ FAMILIARES/ LITTERARUM TIRONIBUS/ In pietatis, scholae, ludorum exercitatio-/ nibus utiles, & necessarii./ UNA CUM ORTHOGRAPHIAE,/ INTERPUNGENDI, & dividendi recta ratione./ EDITIO NOVISSIMA./ ANTVERPIAE, APUD PETRUM JOHANNEM VANDER PLASSCHE, MDCCLXIII: *Cum Facultate Superiorum, & Privilegio Regio*. Tussen de titelatuur en de naam van de drukker wordt, met als randschrift: « IN NOMINE JESU OMNE GENU FLECTATUR », een vignet afgedrukt dat, in het hart, het monogram IHS draagt.

Met een lange aanroeping draagt de auteur zijn werk op aan de Heilige Engelen: « *Sancti angeli, rudis aetatis custodes, patroni, paedagogi, vobis libellus sacer esto* » en zet daarna in een lange « *Paraenesis ad religiosos et litteratos grammaticae professores* », het doel en de methode uiteen, die hij volgde om de leerlingen het Latijn als omgangstaal aan te leren. « Toen ik merkte », zo schrijft hij, « dat de jongelingen, bij het begin van hun noviciaat, wanneer ze over hun persoonlijke aangelegenheden wilden praten, door een totaal gemis aan kennis der Latijnse omgangstaal, noodgedwongen naar de moedertaal teruggrepen, leek het me de moeite waard hun dagelijkse omgangstaal aan te wenden en die, in eenvoudige gesprekken, in het Latijn weer te geven ». « Immers », zo gaat hij verder, « *quid illi melius, quid jucundius declamitent, quam quod integre planeque intelligunt, quod quotidie loquuntur & tractant in quo & sensus, & mores, & studia, & vitae suae rationes omnes ipsi recensebunt* »¹⁹

In een tweede « *Paraenesis ad illustres, nobiles, ingenuos adolescentes convictus Collegiorum Societatis Jesu* », drukt hij op de noodzaak dat « *ut, cum olim in templis, in curiis, in exedris, in confesibus loquendum erit, insignis Latinae linguae facilitas & copia subsidium & laudem non vulgarem vobis allatura sit* ». De studenten moeten zodanig geoefend en zo vaardig worden dat ze, wanneer ze Latijn spreken, zich niet laten verleiden om, bij gebrek aan kennis van een Latijnse uitdrukking, hun betoog met een woord uit de volkstaal te ontsieren. De oude M. Porcius Cato wordt er bijgehaald om hem af te keuren, die zich aan zo iets zou durven te buiten gaan!²⁰

Bij wijze van voorwerk bevat deze uitgave ook een « *Orthographiae ratio ex Aldo Manutio, et optimis quibusque auctoribus* ». Daar wordt er b.v. op gewezen, dat men « *accedo non adcedo* » schrijft, dat *afui* even goed is als *abfui*, dat « *affinis malim quam afinis* » moet heten en zo meer. Hierop volgt nog een « *De interpungendi Ratione* » waar b.v. het gebruik van het « *aversum semicirculum... quam alii virgulam, alii comma, nonnulli semipunctum appellant* » en van de andere zintekens wordt aangegeven. Ten slotte worden de drie regels « *de recta syllabarum divisione* » aangestipt en met voorbeelden verduidelijkt.

(19) Cum animadverterem pueris in ipso statim tirocinio, in summa Latini sermonis inopia, si loqui de rebus suis vellent, ad linguam vernaculam necessitate compelli, videbar ipse mihi facturus operae pretium, si ea, quae quotidie illis in ore sunt, Latine reddita familiaribus colloquiis exequerer. - *Dialogi*, blz. 5.

(20) *Dialogi*, blz. 9-12.

De *facultas* van R.P. *Provincialis Societatis Jesu Flandro-Belgicae* herinnert aan de rechten, die door de paters Jezuïeten in de loop der tijden voor het uitgeven en het verkopen hunner boeken werden verkregen. « *Cum edictis Philippi II Hispaniarum Regis, deinde serenissimorum Archiducum Alberti & Isabellae, Belgii Principum, rursusque Philippi III, ac novissime Caroli II Regum, confirmatis 2 Decembris 1692, & 19 Junii 1694, Provincialibus Societatis Jesu, per Flandro-Belgicam pro tempore futuris potestas facta sit eligendi Typographos & Bibliopolas, qui, ad aliorum quorumcumque exclusionem, soli imprimere ac reimprimere & vendere possint libros & opera quaelibet, rite approbata, curantibus ejusdem Societatis Patribus edita aut porro edenda, consueto suae Majestatis Privilegio, non aliter impetrando, quam in scriptis obtenta & praeexhibita licentia praedicti Provincialis; idque sub gravibus poenis, in contraventores aut aliter impressa importantes statutis, ut latius in ipsis patentibus litteris apparet: cum etiam eadem Majestatis Regia voluerit proecipua cura caveri Latinis ac Graecis Praeceptis, aliisque libris ad usum studiosae juventutis per Gymnasia nostrae Societatis imprimendis, ne alieni mendosique irrepere quomodocumque possint: Ego infrascriptus, Societatis Jesu per Flandro-Belgicam Praepositus Provincialis, potestate ad hoc mihi facta ab Adm. R.P.N. Praeposito Generali Laurentio Ricci concedo Petro Joanni Vander Plassche facultatem imprimendi & per se aliosque vendendi P. Antonii van Torre Dialogos Familiars. Illam autem facultatem tali conditione indulgeo, ut eadem ad unam solam impressionem utatur; sic ut pro iteranda impressione, novo meo vel successorum meorum consensu opus sit.*

Mando insuper, ad majorem cautelam, ne qua hujus vel cujuscumque alterius impressionis exemplaria, simul aut divisim, in Scholis nostris permittantur, nisi ejus manu subsignata, cui hoc comiserit. In quorum fidem hasce, manu propria subscriptas, consuetoque nostri officii sigillo munitas, dedi Antverpiae, in Domo Professae nostrae Societatis die 26 Maii 1763.

Locus Sigilli. JOANNES BAPTISTA TYBERGHEIN. De mandato R. P. Provincialis signat.

Solemneler, omstandiger en voorzichtiger kan het niet. De drukker verkrijgt dus enkel de toelating om de *Dialogi* één keer, in één enkele oplage te drukken en het is wel verstaan, dat hij, voor een nieuwe uitgave, een nieuwe toelating zal moeten aanvragen. Daarenboven zullen de exemplaren van deze en van vroegere uitgaven, voor meer zekerheid, de handtekening moeten dragen van hem, die daartoe werd gemachtigd, om afzonderlijk of gezamenlijk in de scholen der Sociëteit te worden toegelaten. Waaruit we tevens kunnen opmaken dat de uitgevers van schoolboeken in die tijd even scherp op de vingers moesten worden gekeken als dit in latere eeuw steeds het geval lijkt te zijn.

Laat de *Facultas* van de Provinciaal niet aan zakelijkheid te wenssen over, dan permitteerde zich de Antwerpse aartsdiaken en kannunik, T. Vooghts, *Librorum Censor*, bij het verlenen zijner *Ap-*

probatio voor de eerste uitgave, een geleerde uitstap in de warande der klassieke letteren en achtte hij het nuttig en aangewezen er Plinius en Vespasianus bij te betrekken om te verklaren dat « **DIALOGI P. ANTOII VAN TORRE** *amoeni, varii, culti sunt, e quibus haurire pueri fructum possint, quem illos scribendo spectavit. Neque enim, ut ab ipsis rudimentis Latine loqui consuescerent, executus ea tantum est, quae ad pietatem ac studia pertinent, sed Agesilaum Regem poene aemulatus ad pueriles lusus sese dimisit, ut verba et ludendi formulas iis praeiret. Quare uti Plinius in praefatione magni operis sui, quod Vespasiano Imperatori inscripsit, eos laudat, qui, in studiis utilitatem iuvandi praetulerunt gratiae placendi: ita suam quoque meretur commendationem, qui exiguo hoc Opusculo iuvare potius studuit, quam placere. Ita censebam Antverpiae, 22 Octob. 1657* ».

In tegenstelling met de titulatuur, de opdracht aan de heilige engelen, de twee *paraeneses*, de *ratio orthographiae*, de *ratio interpungendi*, de *facultas* van de *Provinciaal* en de *approbatio* van de antwerpse censor, die allemaal in het Latijn zijn gesteld, wordt helemaal achteraan het boek, maar thans in het Nederlands, herhaald dat « Het Hof heeft verklaert, dat onder de schoolboeken gerekent moeten worden de Dialogen van P. ANTONIUS VAN TORRE, *Priester der Societeyt JESU*, door Acte gegeven tot Brussel den 12 Augusti 1711 ». Deze verklaring is door Loyens ondertekend.

Het Privilegie leert ons verder dat « Maria THERESIA bij der gratie Gods, Roomsche Keyzerinne, Apostolieke Koninginne van Hongariën, Bohemen &c. heeft bij Privilegie vergunt aan P. CONSTANTINUS SUYSKENS²¹ ende syne geassocieerde in het schrijven van de *Acta Sanctorum*, te mogen doen drucken de School-Boecken van de Scholen der Societeyt Jesu, door alsulcken Boeckverkooper als 't hem goet duncken zal, met verbod aen andere Boeckverkoopers van die naer te drucken &c. Gelijk breeder blijkt uyt het Octroy, gegeven tot Brussel den v. October 1753 ». Dit Privilegie draagt de handtekening van J.H. Henrici.

Ten slotte vernemen we dat « Ick *Constantinus Suyskens* der Soc. JESU, geve oorlof aan *Petrus Joannes vander Plassche* om de voorschreve Dialogen, voor deze reys alleen, te mogen drucken. Gegeven tot Antwerpen den 26 Mey 1763 ».

Vooraan pater van Torre's werk staat een *Index Dialogorum* afgedrukt. De bladspiegel en de bladschikking van deze bladwijzer over drie kolommen is dezelfde als voor de Dialogen die, in de

(21) Pater Const. Suyskens werd in 1714 geboren te 's Hertogenbosch en overleed te Antwerpen op 28 juni 1772 na sinds 1745 *adjunctus Patribus Bollandistis* te zijn geweest.

drie talen, naast elkaar worden afgedrukt. De Nederlandse tekst staat weer links vooraan. Zoals de auteur het in zijn *Woord Vooraf* verklaarde, sluit deze tekst aan bij de Latijnse tekst, die in het midden staat, terwijl de Franse omzetting op de derde plaats komt. Het « voorname » Latijn bekleedt aldus de ereplaats tussen de twee « volkstalen ». De Nederlandse en Franse teksten worden ten andere in cursief gedrukt om goed te laten uitschijnen dat ze als vertalingen worden beschouwd, terwijl de Latijnse tekst in romein werd gezet.

We hebben hier dus te maken met een soort simultaan-onderwijs, een soort *collegium trilingue*, terwijl de methode met vraag en antwoord niet weinig bijdraagt tot het verlevendigen van de behandelde stof die, naar waarheid uit het leven en de leerstof der leerlingen gegrepen, het aanleren én van de taal én van de stof in niet geringe mate bevordert. De vertaling is nooit slaafs, maar aangepast aan het eigene van iedere taal, ook wanneer het om spreekwoorden gaat.

Pater Van Torre's handboek bestaat uit drie delen: *pars 1* handelt over de godsvrucht en de zeden, *pars 2* over de school en *pars 3* over de spelen. Het eerste deel bevat 20, het tweede 16 en het derde 9 samenspraken. Na ieder gedeelte volgt een lijst met spreekwoorden en zegswijzen, alles in de drie talen.

In het eerste deel worden o.m. de « Regels van den discipel » besproken, alsmede de « bedeylinge » van de dag, het dienen van de Mis, de goede manieren in de omgang met de meester en de medeleerlingen, inzonderheid wat het gedrag aan tafel betreft. We leren er hoe « den sieken sodalis wordt bezocht », de « maniere van te biechten in 't Latijn » alsook de « noodinge en de bereydinge tot de maeltijd ».

Geen wonder dat, in de allereerste samenspraak tussen « Den Pedagogue » en « Den Discipel » over de « Regels van een Discipel » het *Latine semper loquitur* wordt benadrukt. Dan heet het: « Spreekt altijd Latijn, ook in het spel; want wie sig schaemt te spreken, desen en mag niet verhoppen de welsprekendheyt der taele ». De leerling moet dus altijd en overal Latijn spreken, ja, hij moet zelfs biechten in het Latijn. Pater van Torre is er zich echter van bewust, dat dit niet zo gemakkelijk moest zijn voor zijn nieuwelingen. Daarom voeren *Sincerus* en *Candidus* een dialoog (nr 5) over de « Maniere van te biechten in 't Latijn »²². Dit

(22) Maniere van te biechten in 't Latijn, 1, V, blz. 14 en vgg.

geschiedde eens in de maand, want Sincerus begint de samenspraak met te verklaren dat: « Het beginsel van de maend komt aen, Candide, overmorgen moet men te biechten gaan... In wat tael?... Ik hebbe geleerd alles in 't Latijn uyt te zeggen ». Zover heeft Candidus het nog niet gebracht: « Ick spreek uyt in 't Latijn, die ik gemakkelijk kan; de rest in mijns moeders tael ». Sincerus gebruikt te dien einde een boek, opgesteld door de meester. « Desen heeft bij een gevoegt een kort begrip dier zonden, in welke de jonkhejd meest pleegt te vallen, hier uyt neme ik, daer ik mij schuldig in kenne ». Volgt dan een indrukwekkende catalogus van allerlei pekelzonden, als waar de discipel bekent dat « Uyt een haestige gramschap hebb'ik aen mijnen gezelle gewenscht den duyvel » of « geprezen de medegezellen, als zij stoeffende vertelden hun quaet », of waar hij belijdt dat hij heeft « geswommen in openbaer water, niet zonder mijn perykel en van andere ».

Terwijl pater van Torre de lijst verstrekt van al wat een discipel in de drie talen niet mag doen, leert hij meteen hoe deze moet slapen, eten, de mis dienen. « In wat gesteltenisse des lichaems slaept gij? » vraagt Fabianus. Daarop antwoordt Sebastianus: « Ik ligge noch op mijn aensicht, noch op mijnen ruggen; maar rustende op de rechte zijde, vouwe kruys-wijs mijn armen, dat se een kruys maeken over de borst; want de rechte hand bringe ik aen de slinke schouder, de slinke hand aen de rechte; alsoo slaep ik stiltegens, tot dat ik van zelfs wakker worde ofte opgewekt »²³.

Om de mis behoorlijk te dienen moet men zich hoeden voor een « slibberagtige tonge » (*volubili lingua - langue coulante*) en « zoo dikwijls ik moet voor-bij gaen tegen over het Lighaem des Heere, ik blijve een luttel staen, heff' op den regten voet, en stelle de teenen tege den hiel van den slinken, zoo dat de regte scheen rust op de slinke braeye: zo regt staende boog'ik zonder slijpen de knien ». Wie 't niet zo dadelijk snapt, vergelijke met de Franse tekst: « Je leve le pied droit, & le tourne en sorte que du bout des doigts il touche le talon du pied gauche, & que la jambe porte sur le gras de la gauche, ensuite me tenant droit je fais la genuflexion, sans faire de bruit »²⁴.

Pater van Torre maakt zich zorgen over de manieren zijner discipelen. Velen onder hen behoorden zonder twijfel tot de vermogende burgerij. Darom zegt « Den Pedagoge »: « Ik beken't, gij en hebt wel niet 't eenemaal boersche manieren, maar nogtans gij kond volmaekter worden. Zoo dikwijls als u iemand aanspreekt, die gij eeren moet, hoe staat gij'er bij? ». Daarop antwoordt « Den

(23) Hoe men den dag moet voleynden, 1, IV, blz. 13.

(24) Het dienen der Misse, 1, VI, blz. 22.

leerling » dat : « Ik bewijze hem aenkomende eere met opstaen : stae regt op mijn beenen : doe den hoed af ». Daarop beschrijft « Den Pedagogue » de houding van « Den Discipel » in dezer voege : « Dat het aenzigt middelmaetelijk blijde en tamelijk zij : de oogen eerbaerlijk opgeslaegen tot dien, met denwelken gij spreekt : de voeten bijnaer te samen bij een : de handen gerust ; nog en waggelt met de beenen overhand ; dat de handen niet futselagtig en zijn: nog en bijt op de lippen; noch en krabd het hoofd: nog en peutert met de vingers de ooren, nog de neusgaten »²⁵.

De auteur van de Dialogi vult ettelijke bladzijden met raadgevingen en vermaningen in verband met de maaltijden en de goede manieren aan tafel, waar zij « die de vingers lecken, oft met de tonge de talioore, doen gelijk de honden ». Hij vermaant « datmen en drinkt heel den beker niet uyt met eenen teug. En vuld zoo den mond niet met spijze dat de kaeken rond staen »²⁶.

Waar het « Verhael der maeltheyt » die ten huize van een discipel werd opgediend en waer « twee Borge-meesters, den Gouverneur, drij andere van de voornaemste Schepenen » aanzaten, moet men eens te meer ervaren dat de auteur tot leerlingen van zeer goeden huize spreekt. Wie er mocht aan twijfelen, leze de opsomming van de voorgeschotelde gerechten : « Eerst waeren op-gesteld gezoute hespen, gerookte en gezoute osse-tongen ». Die werden geserveerd « om den appetijt te verwekken, en den dorst te scherpen ». Het eerste gerecht bestond uit « saladen, asperges, gekapt kalfs-vleesch met harde doyers van eyeren », het tweede uit « een vleesch-pastey, gezoden kiekens met zeer witte endivie, rund vleesch, hamelen vleesch, vers en gezouten verke-vleesch », het derde uit « jonge duyven, een gemeste gans, braed-verkens met castanien gevult, conijnen en een haesken gevoegt ». Dit alles met diverse sauzen veraangenaamd, waarin « kappers, oranie appelen, citroenen, gezoute olijven » lagen, het alles gevolgd door « verschen ende ouden kaes, appeltaerten, rijspap dik van suyker ende caneel bestroeyt... »²⁷.

In *pars 2, ad scholam & litteras spectans*, verdienen een paar dialogen een meer dan gewone belangstelling. We vernemen er enkele typische bijzonderheden over « Den koop van het school-gereedschap », over het « Officie van de praefecten », van de « Praefect der pensa » en van de « School-keerders ». Men leert er de manier om te disputeren in 't Grieks en in 't Latijn. De meest belangwekkende dialoog handelt echter over het « Ondersoeck op het signum van de vlaemsche tael ». In het Frans heet dat : « Exa-

(25) De goede manieren, 1, IX, blz. 32.

(26) De goede manieren, 1, IX, blz. 34-35.

(27) Verhaal der Maeltheyt, 1, XVIII, blz. 60-65.

men sur le signum de la langue vulgaire », want dit beruchte pen-sum werd niet enkel opgelegd wegens het spreken van de Vlaamse taal, maar ook van het Frans, daar de leerlingen verplicht waren het Latijn te gebruiken als omgangstaal.

Met het oog op het aankopen van het « School-gereedschap », vernemen we dat « Tegen over de Kerke der Societeit JESU is onlangs geopend eenen winkel ». Daar kan men « gereedschap van godvruchtigheyt » kopen, zoals bv. een « roozen hoeyken ». Luisteren we naar de dialoog ter zake :

Bartholomeus: Hoe veel looft gij dat Roozenhoeyken, François?

François: Zeven stuyvers²⁸.

Bartholomeus: Zoo? De helft van den prijs is genoeg.

François: Het koordeken alleen kost meer als de helft: het is gevlochten van zijde: de teekenen²⁹ gedraeyt van been zijn zoo wit als yvoir. Neemt het eenen halven stuyver min.

Bartholomeus: Ik neme 't.

Godefroy: Mij gebreekt noch een gebêboekken.

François: Ziet daer is een schoon en profijtig.

Bartholomeus: Hoe word het genoemd?

François: Dagelijksche Oeffeningen.

Bartholomeus: Neemt, Zone, en gebruyke 't alle dagen, maer hoe veel moet ik het koopen?

François: Gij zult het hebben voor twaelf stuyvers.

Bartholomeus: Uyt jok, oft in ernst?

François: Dit is mijn gevoelen: hier en mag niet een oort afgetrokken worden. Wel hoe? hij en is niet slegt in parkement gebonden; hij is bedekt met Spaensch leder, vergult op de snede.

Bartholomeus: Ik zal twaelf stuyvers tellen op die conditie, dat gij daer nog twee kopere slotkens aen slaet.

François: Ik sal 't doen, maer gij zult nog twee stuyvers geven.

Bartholomeus: Jae, niet een sesken³⁰.

De koper, die weet wat afdingen — more antiquo — betekent, schaft zich verder papier, « een casse seer gemakkelijk bedekt met root calfsleder », ganzepennen, een koker « daer maer eene penne in en gaet », een « aerden flesken » met inkt en een « reglet » aan en vraagt hoeveel het al te gaar kosten moet.

François: Voor twee guldens zult gij het weg dragen, niet een negmanneken³¹ min.

Bartholomeus: Ik zal' er anderhalve gulden voor tellen.

(28) In de Franse tekst: sept sols.

(29) In de Franse tekst: les grains.

(30) In de Franse tekst: une obole.

(31) In de Franse tekst: un denier.

François: Voor soo luttel en laet ik het u niet.

Bartholomeus: Dat 't verschil van den prijs gelijkelijk gedeelt wort: gij zult de helft af, en ik de helft opgaen.

François: Veel geluks, heb'et, ik ben te vreden; maer op die hope, dat gij mij dikwils komt bezoeken.

Godefroy: Vader, den boekverkooper en heeft mij geen toemaete gegeven.

Bartholomeus: Geef dat kindt iet op den koop toe.

François: Neemt een bladt klat-papier: en daer, ik worper nog kattoen bij.

Godefroy: Gij zijt al te liberael ³².

De *Dialogus secundus* van *Pars 2* wordt gevoerd tussen Frisius, Ignatius, den Meester, Michiel, Natalis, Hugo, Gillis, Pamphilus en Geerart in verband met een « Ondersoek op het signum van de Vlaemsche tael ». In het Latijn heet dat, zoals gezegd, « *Examen super signo sermonis vernaculi* » en in het Frans « *Examen sur le signum de la langue vulgaire* ». Uit deze vertalingen kunnen we afleiden dat niet enkel het Vlaams, maar ook het Frans met de overhandiging van het signum diende te worden gestraft. Volgende dialoog herinnert de oudere, thans nog levende generatie aan dit uiterst onsympathiek pensum, dat op het einde van de vorige en in het begin van de tegenwoordige eeuw in de colleges van het Vlaamse land bestond. Het werd daar niet gehandhaafd om het gebruik van het verlaten Latijn als omgangstaal te bevorderen, maar om het Frans-spreken verplicht te stellen en het gebruik van de Vlaamse moedertaal te bestraffen ³³.

Ignatius: Wat ure is't, Frisi?

Frisius: 'Ten is niet lange ses en half geslagen. Maer tot wat eynde vraeghde gij van mij wat ure dat 't was, in 't Vlaemsch?

Ignatius: Ik sochte u te bedriegen: want waer't dat gij in 't latijn niet geantwoordt en hadt, gij soudt gevat zijn.

Frisius: Als oft gij ongestraft mogt duytsch spreken, en ik niet.

Ignatius: Den meester heeft oorlof gegeven aen dengenen die het signum heeft, die ³⁴ hem eerst ontmoet, aen te spreken in 't duyts om hem te proeven.

Frisius: Dat is den mensch onvoorsiens overvallen.

Ignatius: 'T is een voorsigtig bedrog: het geeft ons achterdenken, dat een-yegelijk, die ons aenspreekt, mogte zijn die let op die duyts sullen spreken.

(32) Koop van het school-gereedschap, 2, I, blz. 71-76.

(33) Zie over het gebruik van het signum in de colleges van het Vlaamse Land: *Over 't signum* in *De Student*, XIV, 1894, 6, blz. 151-155 en M. Cordemans, *Dr. A. Laporta en De Student*, Leuven, 1959, blz. 374.

(34) Versta: hem die hij eerst ontmoet.

Frisius: Ik ben blijde, gemerkt ik uw hope hebbe bedrogen.

Ignatius: Ik hebbe ook liever gehadt u niet te bevinden.

Frisius: Seer wel: laet ons dan een luttel in 't Latijn 't samen spreken al gaende.

Ignatius: Ik moet zijn in school: ik ben Censor: ik moet van d'eerste daer zijn.

Frisius: Wij zullen in tijds komen: 't is maer het eerste geluyt, ofte, nog niet.

Ignatius: Ik ben blijde, dat ik u ontmoet hebbe, met wie ik in 't Latijn vrijelijk spreken mag.

Frisius: Ik ook: soo dikwils als ik ontmoet onze ongebonde klappers³⁵, gae ik heymelijk wegh uyt hun geselschap.

Ignatius: Wat souden wij met die handelen, die geen sorge en hebben om Latijn te spreken, en niet anders en rallen als duytsche klapperneye³⁶?

Frisius: Vermaent gijse, sij worden gram: en lachen u daer-en boven uyt.

Ignatius: Lachen uyt, segt gij? Sij en houden ook niet op van slaen. Als mij onlangs eenen vondt in een seker eng straetken, gaf hij mij twee groote kaeck-smeten op alle beide mijn kaeken, ende liep terstondt deur.

Frisius: Wat dede gij daerentusschen?

Ignatius: Ik weende, als een kind, dat sich niet en kan wreken.

Geerart: Ik geve u het signum, Ignati.

Ignatius: Wat signum?

Geerart: Dat gij duyts hebt gesproken.

Ignatius: Gelooft het soo?

Geerart: Ik volgde u al soetiens van agter aen.

Frisius: Wat dan?

Geerart: Ik hebbe de duytsche woorden verstaen.

Ignatius: Met wat sin?

Geerart: Met dese ooren.

Ignatius: Voorwaer gij zijt eenen dooven: ende dat arger is, gij en hebt geenen goeden naem.

Geerart: Om wat faute?

Ignatius: Om bedrogh, en leugens.

Geerart: Loochent gij, dat gij hebt gesproken?

Ignatius: Ik loochene, dat ik heb duyts gesproken; ende herloochene't.

Geerart: Wij zullen 't bij den mcester ondervraegen: ik hebbe getuygen, daer ik u mede zal overtuygen.

Ignatius: Ik hebb'er twee die ik daer tegen stelle.

Geerart. Welke?

Ignatius: Desen Frisius, ende uwe conscientie, de welke is soo veel als duyzent getuygen, naer het oudt spreekwoord: De conscientie duyzent getuygen.

Geerart: Men zal 't zien.

Ignatius: Toch.

(35) In de Franse tekst: Babillards.

(36) In de Latijnse tekst: nihil aliud quam inanes crepant fabellas vernaculas.

Frisius: Maer hoe zijn wij soo allenxkens sonder op te letten tot aen de schole gekomen?

Ignatius: Soo plege'et bijnaer te geschieden aen die, de welcke 't saemen kouten.

Frisius: Kloeck, laet ons sonder rammoer ende getier ingaen, op dat wij niet en beletten die studeren.

Gillis: Belieft het u, eerweerdigen Heer, dat men ondersoek doet van het signum der duytsche tael?

Den Meester: Dat men 't doet.

Gillis: Naer het leste ondersoek was't Michiel geboden te letten op die souden spreken.

Den Meester: Michiel, hebt gij iemandt bevonden?

Michiel: Jae ik, eerweerdigen Heere: ik ben in een heel ronde klappers gevallen.

Den Meester: Op wat plaetse?

Michiel: Op de plaetse voor de scholen. Ik heb mij in de ronde gevoegt: ik heb eenen tijdtlang geswogen: terstont daernaer den kout onderbroken; het signum aan Hugo overgegeven.

Hugo: Ik beken't: maer ik daer naer aen Natalis.

Natalis: Onrechtveerdiglijk, eerweerdig Heer.

Hugo: Jae ser rechtveerdelijk.

Natalis: Ik sal vertellen, hoe se saecke was, eerweerdig Heer, is't dat het mij geoorlooft is te spreken.

Den Meester: Segt op.

Natalis: Hugo valt mij aen uyt de schole komende: hij groet mij in onse inlandsche tael.

Hugo: Men mag in beginsel listen leggen: ik heb maer drij woorden gesproken.

Den Meester: En spreek' er niet tusschen, laet hem uyt spreken: daer naer sal u tydt gegeven worden om u te ontschuldigen.

Natalis: Wij gaen 't saemen t'huys: hij begint een wel lange historie te verhalen, die onlangs in de schole geschiet was: seer wel gerust over 't signum. Veele woorden over en weer op den weg gehadt hebbende, was ik gekomen tot aen ons huys: Hugo spreek't'er een ofte twee woorden Latijn tusschen, ende ik onvoorziens sluyte den kout in 't duytsch: daer plackt dien schoonen toezinder mij het signum aen.

Den Meester: Geenen van u twee is buyten schult: van alle beyde sal ik daernaer zien.

Gillis: Aen wie hebt gij het signum overgegeven, Pamphile?

Pamphilus: Ik en heb niemant konnen betrappen duytsch sprekende.

Den Meester: Ik meyne, dat gij het niet onderzocht en hebt.

Pamphilus: Met uwen goeden oorlof, eerweerdigen Heer, ik hebbe 't seer neerstelijk ondersogt. Ik hebbe mij ingestelt onder alle de rondkens van de klappers: ik en hebbe niemant konnen betrappen.

Den Meester: Ik prijse uwe neerstigheid in 't onderzoeken; ende de standvastigheyd van de andere in Latijn te spreken.

Gillis: Een van de leste is Pamphilus, den anderen moet Hugo zijn, oft Natalis: wie van twee zal het proces verliesen, naer het oordeel van uwe eerweerdigheyt?

Den Meester: Hugo heeft bedrog gebruykt; dat hij het wederom overgeve.

Gillis: Tegen morgen zullen het signum resigneren Hugo ende Pamphilus.

Den Meester: Behalve de dagelijksche occupatien, dat zij beyde schrijven een exempel op elken regel van de figure ³⁷.

Nu hebben de Jezuïeten het signum niet uitgevonden, al hebben ze het ingevoerd in hun onderwijsinstellingen en al bestonden in hun colleges de bekende *censores*, ook *decuriones*, *exploratores* of *praetores* geheten. De *ensor* was een leerling die, in het openbaar of in het geheim, de taak opgedragen kreeg op zijn medeleerlingen in de klas, in de kerk en op straat te letten. Bij overtreding van enige regel, moest hij de leraar verwittigen.

Men veroordele deze methode als men wil. Ze was echter algemeen aanvaard tijdens de XVIe eeuw en werd doeltreffend geacht door protestanten en calvinisten. Ze werd zelfs door Melanchton goedgekeurd. Wel schoot Erasmus zijn scherpste pijlen af op de *censores*, die vaak *lupi* werden geheten...

Pater Herman noteerde in dit verband dat de *Leges et Statuta* van de Universiteit van Parijs uit het jaar 1599 een paragraaf bevatten, houdende dat « *in singularis classibus constituatur explorator qui ultimo die cujuslibet hebdomadae referat ad gymnasiarchem catalogum scholasticorum qui vel sacris non interfuerint, vel vernacule fuerint locuti, aut si qui gravius commiserint, ut in eos pro errores commisi ratione animadvertatur* » ³⁸.

Uit deze bepaling van het reglement van de Universiteit van Parijs, waarvan de invloed op de *Ratio Studiorum* van de Jezuïeten niet gering was ³⁹, leren we dus, dat de *exploratores* de leerlingen moesten aanklagen, die *vernacule fuerint locuti*, na hen te hebben bespied en beluisterd... Het signum werd de praktische toepassing, onder de vorm van papieren rolletjes of anderszins, van de hier geformuleerde regeling.

In de bekende *Ephemerides P.J. Rhetii, primi regentis Gymnasii Tricoronati* lezen we ten andere hoe, in dit college, « *grammatici in octurias divisi sunt, singularisque octuriis unus praefectus cui caeteri interpretata recitarent, qui absentes, sero venientes, vernacula lingua utentes, (wij onderstrepen) jurantes, mentientes... notaret, tumque primum virgis apud eos uti coepimus* » ⁴⁰

(37) Onderzoek op het signum van de Vlaemsche tael, 2, II, blz. 77-82. — De figure is de zesde latijnse.

(38) *Leges et Statuta*, 1599, XVII, aangehaald door J.B. Herman, *op. cit.*, blz. 78 en vgg.

(39) Herman, *op. cit.*, blz. 78 en vgg.

(40) Herman, *op. cit.*, blz. 322.

Deze schikking dagtekent uit het jaar 1557. Twee jaren nadien vinden we het signum bij name vermeld, (welke uiterlijke vorm het vertoonde wordt niet gezegd) waar we, in dato 25 januari, lezen: « *Circa haec tempora statutum est, ut Rhetores haberent signum, quod dandum est iis, qui sero veniunt, ignorant lectionem, petulantes sunt, calamum et atramentum non habent, etc. Qui habet, dum a praeceptore rogatur, obulum pro mulcta dat* »⁴¹.

De leerlingen die *vernacula lingua utentes* betraapt werden, waren zonder twijfel onder *et caetera* begrepen en moesten een boete opbrengen! In 1586 eist ten andere de visitator Manare uitdrukkelijk dat: « *Rector diligenter curet ut notae ac signa quae olim magno cum fructu in usu erant, in omnibus omnino classibus inferioribus usque ad rhetoricam inclusive... repetantur serio et usum habeant* »⁴². Ook klaagt Pater-Generaal, in een brief aan de Provinciaal François de la Croix, op 20 juni 1628, dat de volkstaal zelfs in de klassen wordt gesproken⁴³ en de *Ordo* van 1715 ziet in de verwaarlozing van het signum de oorzaak van het verval van het Latijn⁴⁴.

Ook pater van Torre houdt de klasseleraren voor, hoe nodig het is dat ze « *perpetuum imponunt Latine loquendi necessitatem* » en pater Herman onderstreept dat het gebruik der volkstaal overall werd tegengegaan: « *Tous les efforts du Ratio studiorum tendent à supprimer en classe l'usage de cette langue. Le professeur interroge en latin. Lui répondre en langue maternelle par ignorance c'est un déshonneur. Le faire pour tout autre motif, c'est s'exposer à une note infâmante. Même en dehors des classes, l'usage du latin est recommandé. Parfois les élèves s'engagent à le parler sous peine d'amende. Des censeurs veillent à l'exécution du règlement. Je ne sais plus quel colloque scolaire nous les représente dans l'exercice de leurs fonctions. C'est le matin. Les élèves se rendent au collège. Le censeur avise un de ses condisciples qui le précède de quelques pas et l'interpelle en langue vulgaire. Mais l'élève ne s'y laisse point prendre. Sans mauvaise humeur, il répond en latin et, bons amis, parlant latin, ils se dirigent vers le collège. Le surveillant, qui les reçoit, à ordre de ne point écouter ceux qui parlent français* ». De auteur, die zich niet goed herinnert waar hij deze samenspraak heeft gelezen, doelt hier zonder twijfel op boven aangehaalde dia-

(41) Herman, *op. cit.*, blz. 327.

(42) Ordonnantiën van P. Manare, visitator, 1586, F^o 52, nr 201.

(43) Aangehaald door Poncelet, *Histoire*, II, blz. 48.

(44) Droeshout, *Annales du Collège d'Anvers*, III, blz. 70 en vgg., IV, blz. 226 en vgg. — *Ordo* van 1715, 19, nr 2. — Aangehaald door Poncelet, *Histoire*, II, blz. 48.

(45) Herman, *op. cit.*, blz. 211-212. — Zie ook: Poncelet, *Histoire*, II, blz. 54.

loog van pater van Torre, die als bewijs voor de bestaande toestand wordt aangevoerd, maar toch met enige fantasie wordt naverteld.

Uit de tiende dialoog leren we, in verband met het « Officie van den Prefect der pensa », dat lichamelijke straffen werden voorgeschreven. Een andere straf bestond in het overschrijven van de Tien Geboden in het Grieks. Soms werd een straf kwijtgescholden, als door die meester van Rhetorica, die, toen een leerling om « verlossing » verzocht, daarin toestemde omdat de jongen « sprak Latijn ende beleeft... dit behaegde hem »⁴⁶.

De elfde dialoog uit *Pars 2* licht ons in over het « Officie van de schoolkeirders » en de wijze waarop de leerlingen het vuil met bezems uit de klaslokalen moesten verwijderen.

Thomas: Van daege zullen naer d'order der schole keiren, Edmundus, Joseph, Damianus, ende Cosmas.

Edmundus: Wij zijn gereed: laet ons bessems nemen.

Thomas: Vertoeft een luttel. Den vloer en is nog niet begoten met water: 't zal te zeer stuyven.

Cosmas: Bezorgt dat de schole besproeyt worde.

Thomas: Blasius zal terstond den gieter brengen, hij is nu in de naeste schole.

Damianus: Laet ons ondertusschen de banken versetten.

Thomas: Doet dat, ik zal de leere opgaen, ende de vensters open doen, om de schole te verlochten, en 't stof te doen vervliegten.

Edmundus: Komt hier, *Cosmas*: heft den anderen kant van de bank op om 't saemen te verschuiven. Ziet toe dat gijse uyt uwe hand niet en laet vallen, 't zoude mijn teenen morselen.

Thomas: Holla, gezellen, gij maekt te groot gerugt met de banken en met roepen: wij zullen bekeven worden.

Joseph: Thoma, ik en vinde geene bessems.

Thomas: Mij dunkt, dat gij blind zijt: ziet daer staender twee voor uw voeten.

Joseph: Die en kunnen niet meer gebruykt worden: den eenen is versleten, den anderen ontbonden: haelt nieuwe bessems, oft ik en keire niet.

Thomas: Ik gae: ik zal' er groene en versche brengen.

Damianus: Wiens plaetse is dit? ziet, hoe dat hij hier papier in stukskens gesneden heeft? Hij verdiend zelf te keiren.

Thomas: Joseph, steekt de oude bessems uyt den stok: ik zal' er nieuwe in steken. Dezen stok is vooren niet scherp genoeg.

Joseph: Geeft, ik zal hem scherpen: ik hebbe een mes. Laet ons nu beginnen met alle geweld. Laet ons de vuyligheyd naer 't midden keiren van de vier kanten der schole.

(46) Officie van den Prefect der pensa, 2, X, blz. 116-118.

Edmundus: Ik geve u 't signum, Cosma.

Cosmas: Foey! daer valt mij onvoorziens een Vlaemsch woord uyt: maer ik zal nu 't signum haest weergeven.

Edmundus: Aen mij immers niet: ik zal liever swijgen.

Thomas: Ziet, met wat kleine moeyt word volbrogt, 't welk door veel handen geschied. Wij hebben ons werk voldaan: verzaemt gijlieden de vuyligheyd op eenen hoop, en doet die in den bak. Ik zal met Edmundus de banken in orden stellen.

Joseph: Damiane, draegt den bak uyt met de vuyligheyd...⁴⁷.

Allen die, in hun jonge jaren, de bezem leerden hanteren, al was het ook niet om de klaslokalen te reinigen, zullen de gevatte levendigheid en de levensechtheid van deze taferelen naar waarde weten te schatten, terwijl ze mogen nadenken over het feit dat toen zulke handenarbeid aan welgestelde jongeren werd opgelegd. Jammer dat ook weer iemand met het verraderlijke signum om de hoek moest komen kijken...

Pars 3 ad lusus spectans bevat negen dialogen met « beraedinge » over allerlei spelen. De leerlingen vangen kikvorsen: « Somtjids aen een koordeken, hangende aen een wisse oft riet, hangh' ik een lapken rood laeken het welke ik laet sinken in het water: dit swelgen de vorschen gulsig in, en blijvender aenhangen ». Ze vangen die eveneens met « een kleyn kruysboogsken, maer met een lange handhave: aen de pese is gehegt eenen pijl met eenen ijseren punt, scherp ende hoekagtig. Ik houde in mijn hand een koorde, die ook aen een pese vast gemaekt is: als ik dan ivers sien eenen vorsch boven 't water uyt steken, soo kome ik so naer als ik kan met mijnen boge: ik trekke de pese in, ende terstont laet ikse springen met gewelt, en doorschiet de proy, soo dat den punt van den pijl door den buyk oft been uyt-kijkt »⁴⁸.

De leerlingen spelen ook met de bal, werpen met stenen of schijven naar een staak, spelen met de klos, met « worp-bollen in 't lank » (*lusus globorum manu missilium*), schaatsen op 't ijs of lopen « het spel van de baere », dat dan ook, zoals alle voormelde spelen, nauwkeurig wordt beschreven.

Uit de lijsten met spreekwoorden, die vele hoofdstukken afsluiten, hebben we er een paar opgetekend: Ook de mieren hebben haar kapken (*Les fourmis se fachent aussi à leur mode*). — Op dat potken dient dien pollepel (*A bon chat, bon rat*). — Grooten

(47) Officie van de school-keirders, 2, XI, blz. 118-121. — De zindelijkheid en de opvallende zorg voor de hygiëne in de colleges der paters Jezuïeten, die ook in dit opzicht gunstig afstaken bij de vunzige lokalen van de meeste scholen, werd door H. Pirenne onderstreept. Zie: Herman, *op. cit.*, blz. 123 envgg.

(48) Beraedinge met wat spel sy hun sullen vermaeken, 3, I, blz. 146-148 en vgg.

gaeper wat zal 't zijn? Wonder beloften, weinig schijn (Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus). — Die witte voeten heeft, bedorven kindeken is (Albe gallinae filius). — Het is gedaen als 't camelot zijn ploye heeft genomen. — Gij hebt de kat den kaes bevolen (Ovem lupo commisisti).

Opmerkenswaardig is dat de meesters in de klas een clepsydra of zandloper op hun lessenaar hadden staan om zich van het vorderende uur te vergewissen want « dagelijks slaen de klokken contrarie » (2,V,94); dat ze, bij wijze van straf, de Tien Geboden in het Grieks deden afschrijven (2,XIV,133), maar de Disputatie in het Grieks (2,XV,139) in de XVIIIe eeuw lieten wegvallen. De studenten werden aangemaand dagelijks hun haar te kammen (2,IV,88), nooit nuchter te lopen, maar steeds « een mondvul of twee om het perykel der peste » te gebruiken (2,IV,89), nooit kalk van de muur te krabben om de inkt te drogen en steeds over azijn te beschikken om deze tijdig te verdunnen (2,VII,106). Getuigenissen van moeder kunnen soms niet worden verstrekt omdat deze niet schrijven kan (2,VIII,109) en wanneer er moet gereisd worden, zit zij in de koets en rijdt de leerling « te peerde » er naast (2,VII,109) en honderd andere bijzonderheden meer.

Een grondige studie van deze Dialogen zo wat de inhoud, de wijzigingen die, gedurende twee eeuwen tijds, aan deze inhoud, de taal en de schikking werden gebracht, alsook van het gebruik van het handboek in binnen- en buitenlandse scholen, zou alleszins de moeite lonen. Wij wensten ons te beperken tot een herinnering aan de figuur en het werk van de Aalstenaar van Torre, die gedurende twee eeuwen niet weinig tot de vorming van de studenten der humaniora heeft bijgedragen en ons een handboek naliet, dat is als een spiegel van zijn tijd.